

Mr. sc. Indira Durmić

NARATIVI SJEĆANJA: AUTENTIFICIRANJE TRAUME KROZ ISKUSTVO RATA

Sažetak

Traume proizašle iz genocida u pričama iz ratnog djetinjstva Jasmina Hodžića Telegrami za Angela Palmerasa i Dževe Avdić Moj osmijeh je moja osveta predmetom su istraživanja ovoga rada. U fokusu su iskustva djece tokom rata u Bosni i Hercegovini u periodu od 1991-1995. godine prikazana u narativima direktnih učesnika kroz njihova svjedočenja. Rad propituje na koji se način književnost koja prikazuje iskustva djece izbjeglica pozicionira unutar diskursa o kulturnoj traumi. Posljednji rat na području bivše Jugoslavije spojio je različita ratna iskustva u jedno: iskustvo traume. Agresor je ciljano birao žrtve: djecu, žene, muškarce. Djeca koja su preživjela logore prije nego li su dospjela na „slobodan“ teritorij imala su šokantno i zbunjujuće iskustvo. Iako je rat iznjedrio velik broj pripovijesti, malo je, međutim, onih koje dokumentiraju putešestvije i deportacije protjeranih obitelji. Razmjer iseljavanja ukazuje na dubinu kulturne traume a rad prati njene manifestacije u analiziranim književnim tekstovima. Rad sugerira da način prikaza zabilježen u analiziranim tekstovima upućuje na mogućnost književnosti da nadilazi nacionalne granice te da interakcije među kulturama postavi u prvi plan.

Ključne riječi: trauma, logor, kultura pamćenja, svjedočenje ,progon, figure sjećanja, identitet.

Sjećanje je apsolut, a povijest tek ono relativno.

(Nora, 2007:138)

Uvod

Po već poznatom konceptu nacista tokom Drugog svjetskog rata s tendencijom istrebljenja jednog cjelokupnog naroda (holokaust) sproveden je genocid nad bošnjačkim stanovništvom u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine. Iako je mnogo knjiga napisano o ratnim stradanjima, uvijek i desetljećima poslije, ima nešto o čemu bi se progovorilo, o čemu bi se pripovijedalo, svjedočilo, istraživalo i proučavalo. Nepobitno je da se u memoriju žrtve urezuje obrazac ljudskog zla zbog kojeg zlostavljana osoba sa strahom posmatra sve što imalo sliča samom napadu koji je izazvao *traumu*.¹ U središtu traume duboko su usidrene slike/figure sjećanja na centralni stresni/nasilni događaj, vizualne i akustičke slike: logori, eksplozije granata, ranjavanja, udarci, krv, zvukovi aviona i helikoptera, zvukovi sirena, vrisci prouzrokovani bolima, silovanjima i patnjama, putovanja i progoni, strah od neizvjesnosti.

Ratna trauma i traumatična iskustava na našim područjima su vrlo prisutna zbog velikog broja žrtava agresije. Jezivi događaji tokom rata česta su tema piscima, historičarima,

¹ Trauma (nem. iz grč. trauma) - događaj u psihičkom životu subjekta koji je izazvao šok na koji se ne može privići. Trauma je - prema Frojdu - bolna ingerencija stvarnosti, dok je prema Lakanu - efekat približavanja Realnom, odnosno onome za šta nema reči u jeziku. U oba slučaja trauma ne podleže simbolizaciji (Anna Burzynska i Michal Pawel Markowski, 2006. *Književne teorije XX veka*, str.70, Biblioteka Književne nauke [S poljskog prevela Ivana Đokić])

znanstvenicima i teoretičarima u raznim disciplinarnim područjima, naročito u književnosti. U ovome radu istražiti ćemo kako književni tekstovi s tematikom ratnog iskustva opisuju stvarne slučajeve onih koji su preživjeli traumatu i na koji način pokušavaju objasniti šta sa sobom trauma nosi, odnosno kako narativ svjedoči protiv zaborava. Pored toga u radu se propituje mogu li umjetnička djela biti zakrilje pred temeljnom metamorfozom subjektivnosti koju pokreću traumatski događaji. Polazimo od savremenih teorijskih određenja traume.

Teorija traume je relativno svježja teorija koja još uvijek nije doživjela svoje konačno uobličenje (Busei, 2002: 172). Njeni začetnici i glavni predstavnici su Shoshana Felman, Cathy Caruth, Geoffrey Hartman i Dominick LaCapra. Pojam traume, kao psihičke reakcije na potresno iskustvo, preuzet je iz psihoanalitičke teorije, dok u okvirima književne teorije ona ima ulogu da primora autora da rekonceptualizira ideju iskustva i prenošenja tog iskustva. „Traumatizirana osoba“, kako Caruth objašnjava u svom eseju na temu psihoanalize, kulture i traume, „nosi jednu nemoguću historiju u sebi, ili postaje sama simptomom historije koju ne može sasvim da posjeduje.“ (Caruth, 1991: 4).

Ratno iskustvo o kome, povezani svojim traumatičnim doživljajima, svjedoče dvoje ljudi, djece iz ratnog perioda, Jasmin Hodžić i Dževa Avdić, pretočeno je u jedinstven narativ koji zrcali sudbine što nadilaze etničku i sve druge pripadnosti svjedoka-žrtava. Oba autora imaju slična iskustva rata, slične životne priče, samo na različitim lokalitetima i s drugim akterima, proživljene iz perspektive dječaka i djevojčice približno istih godina. To nisu urbane legende i fikcije, to su svjedočenja *usque ad finem*. Šta znači pamtiti? Koje slike prošlosti su u sjećanju Jasmina Hodžića i Dževe Avdić? Koliko je takvih pamćenja otišlo u zaborav, ostalo neispričano, zbog neprilike progovaranja ili straha od istine? Da li je strah od istine jači od doživljenog?

Drugi - trauma *a prima aetate*

Neuspjeh eksjugoslavenskog koncepta multukulturalizma stvorio je raspadom Jugoslavije jedno kompleksno postkolonijalno stanje. „*Razločitost predstava o sebi i drugima, i to u svim smjerovima, jeste blagodatni izazov društvene pluralnosti. A kada god je uobličen u ideologiju, svaki od tih pojedinačnih vidika postaje sve više isključiv. Njime se jastvo zatvara te onemogućuje u narastanju. Poricanje postojanja drukčijih predstava o istome u različitim vidicima vodi pojedinca sve niže, prema njegovoj mračnoj strani, podsvijesti u kojoj su najgori sadržaji jastva pripisivani isključivo drugome*“ (Mahmutćehajić, 2015 : 322, 323).

Upravo zbog konstantnog odnosa neuvažavanja ili, bolje reći, prividnog uvažavanja različitosti, zbog nekih neprebolnih htijenja duboko pohranjenih u prošlosti, nerazumijevanja i neprihvatanja drugosti u svojoj blizini, u zlim umovima rodila se ideja o pridavanju sebi veće važnosti u odnosu na druge, i nažalost, iz te ideje iznikla su stradanja, patnje, rat i smrt. Ideologija jednonacionalne države postala je izvorom svih strahota o kojima će se u nastavku ovog rada govoriti. Slučaj zablude, sa svom njenom dubinom (kada nekima i dalje „ništa nije čudno“ iako sve što se dešava govori da je zlo tu, pred vratima) ilustriran je Hodžićevom knjizi *Telegrami za Angela Palmersa*:

Bilo je to prije ikakvih stvarnih naznaka rata ili dok su oni koji su u gradu još uvijek ostajali vjerovali u mir. Zatim su naš grad polahko napuštale i porodice naših drugih komšija, naših susjeda. Komšije su išle na istok, susjedi na zapad, a mi ipak ostajali, u sredini, svoji na svome. A, onda su, nekako odjednom, pridošli neki vojnici u

maslinastozelenim uniformama i nama ni to ništa nije bilo čudno. Valjda zato što su sve te vojne uniforme najbliže bile vojsci u kojoj su još kao mladići služili svi naši očevi. (Hodžić, 2017: 17)

Unutar bosanskohercegovačkog kulturnog prostora nužno je spoznati razloge zbog kojih je trauma nastala, a to podrazumijeva progovoriti o problemima vezanim za prepoznavanje, dekodiranje i tumačenje Drugog, paradigme stereotipiziranja i proizvodnje samospoznaje u okviru kojih se odvija proces identifikacije i (pro)nalaženja identiteta u zajednici čiji je *mode de vie* obilježen elementima kulturalne hegemonije. Podupirući ove navode prisjetićemo se odlomka iz knjige eseja *Bosna u ogledalu*, autora Džafera Obradovića:

Da li će naše podnesene žrtve poslužiti konačnom otrežnjenju muslimanskog svijeta? Samo je Bogu Sveznajućem znano zašto smo mi odabrani da budemo sredstvom za očitovanje Božijih znakova na kraju drugog milenija kršćanske civilizacije i u njenom okrilju. Ali je nedvojbeno da se preko nas ovome svijetu, a posebno muslimanskom, upućuje još jedan znak opomene. Možda su naš povijesni usud i geografski položaj razlozi za to. Mi, čije srce kuca islamskim damarima, a pamet se hrani zapadnjačkom spoznajom, možda smo baš odabrani krajolik sučeljavanja dva oprečena svijeta. Jednog duhovnog a usnulog i drugog tvarnog a razbukalog. Jednog bez ploda a drugog bez korijena. Možda se na nama iskušava mogućnost prvoga da u bolu oživi, a drugoga da ne umre u mukama. Možda je baš nama suđeno da odgonetnemo: Čemu sve to? (Obradović, 2000: 23)

Postoji snažna povezanost između kulture i politike sjećanja. U pripovijestima Jasmina Hodžića i Dževe Avdić sjećanja prvenstveno sežu u period prije rata, ali se protežu i na predratne ideologije, svjetonazore i zablude o bratstvu-jedinstvu i ravnopravnosti, pa do spoznaje sopstva kao Drugosti, saznanja da si *persona non grata*, koje je popraćeno implozijom svega u šta se bezrezervno vjerovalo. Mogli bismo ovu tezu potvrditi slikovitim objašnjenjem Vedada Spahića:

Konzervativnost, ksenofobičnost i zazor periodično i simultano smjenjuju se sa prijemčivosti, otvorenosti, ponekad pretjeranom podložnosti i popustljivosti. To stanje je i stalna inspracija (dodiri, otkloni, srazi i saobrazi silnica različite kulturno-civilizacijske provenijencije urađaju osebnim ishodima, primjerice interliterarnim oplodnjama u književnosti, interestetskim prožimanjima u drugim umjetnostima, rekonfiguracijama svjetonazora i mentaliteta itd.), ali ono je i teški usud razapetosti između spornog i maglovitog samorazumijevanja (čega nije zaobiđen ni najobrazovaniji sloj naroda, dapače, inteligencija po svojoj prirodi detabuizira, deesencijalizira i proliferira mnogostruke zapitanosti i dileme) i suspektnog doživljaja u očima (ne)dobronamjernih drugih. (Spahić 2016: 32-33)

Reprezentacije individualnih sjećanja Jasmina Hodžića i Dževe Avdić su idiomi koji se u narativnom prostoru sukobljavaju s kolektivnim – političkim, kulturnim i društvenim sjećanjem, te zbog svoje pozicije i prirode svjedoka provociraju zahtjev za preispitivanje slike događaja koji su se desili tokom agresije u periodu od 1992 do 1995. godine. Imamo li pravo na preispitivanje? Ponovo ćemo se pozvati na kazivanje Rusmira Mahmutćehajića *da je svaki politički poredak nepravedan. Manje ili više je nepravedan ovisno o tome koja strana ljudskosti preovlađuje, mračna ili svijetla, zla ili dobra.* (Mahmutćehajić, 2015: 323) Upravo Bošnjaci su imali priliku da spoznaju najmračnije ljudske sklonosti. Potvrdu navedenog pronalazimo u sljedećem odlomku:

Jer, nakon što je Bosni i Hercegovini kao međunarodno priznatoj državi vraćeno pravo na egzistenciju utemeljeno na hiljadugodišnjoj tradiciji, nekako, nije baš trebalo proći dugo a da se u našim životima ne pojave i oni kojima se sve to i nije baš dopadalo. Poznate slike iz popularnih partizanskih filmova na koje smo svi mi u Jugoslaviji dobrano bili navikli, oživljavale su sada u našoj bit će surovoj i stravično novoj stvarnosti, iza koje je dolazila neizvjesna budućnost. (Hodžić, 2017: 12)

Kultura sjećanja nastoji se potisnuti u zaborav, arhivirati kao tvorevina neinteresantna ideološkim aparatima moći jer su poluistine i revzije resursi za manipulacije. Nekadašnji zločinci postaju heroji, sopstveni zločini se prešućuju ili retuširaju, a mediji su saučesnici političkih elita u nesuočavanju s prošlošću. Svjesnim pristankom na servirane činjenice prihvatamo da budemo ponovo izloženi proživljavanju istog. U biti to je neka vrsta imperativnog progovaranja, jer štiteći druge od sebe (ćutanjem), dolazimo u situaciju da budemo višestruko povrijeđeni i od sebe i od drugih. *"Ako smo mi sami ono što pamtimo, tada su priče koje možemo o sebi ispričati velik dio onoga što jesmo"* (Assman, 1997:14). MacIntyre je nadalje popularizirao tu ideju tvrdnjom da su ljudi dijelom, u svojoj prirodnoj biti, "bića govora i pripovijedanja" ("story-telling animals"). U svojoj studiji *After Virtue* MacIntyre smatra da se "postajanje čovjekom" ostvaruje kroz internalizaciju priča koje o sebi samima prihvaćamo. Čovjek je u svojem djelovanju kao i u mislima pripovjedač. Kroz svoju vlastitu prošlost i povijest postaje pripovjedač priča koje teže istini (MacIntyre, 2007: 216).

Zbog toga su nam neizmjereno važne velike priče, malih, običnih ljudi koji su spremni da svojim svjedočanstvom osvijeste prostor. Događaji iz prošlosti se reinterpetiraju s obzirom na ideologiju i politiku, a politička borba ujedno je i borba za vladavinom nad kolektivnom memorijom, te se vodi stalnim oživljavanjem prošlosti. S pravom možemo zamijetiti da je na institucionalnoj i političkoj razini najmanje urađeno na kritičkom propitivanju prošlosti i suočavanju s mračnom stranom sopstvenog kolektiviteta. Borba za kontrolu nad sjećanjem ujedno je i borba za sadašnjost i budućnost. Prostori su temeljna mjesta sjećanja. Oni su najbliži ljudima i oblikuju kulturna sjećanja jedne zajednice. Prostori su žive slike u sjećanju Dževe Avdić i Jasmina Hodžića, oni su njihova (ne)dorečenost, (ne)ispričana priča, i ne samo njihova, nego hiljada onih koji su uspjeli ostati među živućim svjedocima. Stoga možemo kazati da proživljenost rata podrazumijeva, na neki način, određenu vrstu stigmatiziranosti nečega što nosiš sa sobom i od čega ne možeš pobjeći, nešto što postaje dio osobne kulture sjećanja, za koju se vežu prostor i vrijeme kao i odnos prema prošlosti. Bilo bi dobro da prošlost kao takva asimilira u svijesti ljudi rezistentnost i ustrajnost kao što je neophodno za sve ove i slične pripovijesti naći mjesto u kulturi obrazovanja, kulturi baštinjenja i sjećanja.

Dževa Avdić i Jasmin Hodžić imali su samo šest godina kada su im umjesto igračaka nemetnute igre rata. Niko ih nije izuzeo i poštediti zločina zato što su djeca, niti zato što postoje konvencija o pravima djeteta², naprotiv mnogi njihovi vršnjaci danas nemaju priliku progovaranja. Kultura obrazovanja i dijaloga je neophodna kao prostor u kojem se može raspravljati i o delikatnim pitanjima nedavne prošlosti, istraživati na otvoren i dostojanstven način, jer kako kaže Homer *prošlost je preda mnom jer nju vidim, budućnost je iza mene jer*

² https://www.unicef.org/bih/ba/Konvencija_o_pravima_djeteta.pdf (dostupno, 29.3. 2018.)

nju ne znam. Reprezentacijom istine stvaramo podlogu na kojoj se neće vrijedit izreka: *Hodie mihi, cras tibi*.

Traumatske uspomene onesposobljuju čovjeka za jezični prikaz pa on prerađuje doživljaj na „nijemoj“ osjetilno motoričkoj ili u najboljem slučaju ikoničkoj razini. „Bit je traumatskog doživljaja u tome da ostavlja ljude u stanju neizreciva užasa.“ „Siloviti valovi osjećaja“ izazivaju ranu koja se urezuje na mjesto gdje bi trebala stajati predodžba zbog čega žrtve „nisu u stanju ispričati priču o onome što se dogodilo“. (TS, 287f.) Jedini način na koji one mogu svjedočiti svoju traumu jesu bolne krhotine sjećanja ili tjeskobni snovi koji im poput nekakvih „smrtnih rascjepa“ zasijecaju u reprezentacijsku sposobnost. (UE, 86) Kad se tako diskontinuirano iskustvo poveže u verbalnoj reprodukciji u cjelovitu priču, onda se to može protumačiti kao njegovo nasilno potiskivanje s naknadne pozicije suverenog subjekta koju kao žrtve doživljaja nismo mogli zauzimati. Da bi se izbjeglo takvo ponavljanje nasilja, Caruth u prepoznatljivo levinasovskoj maniri nalaže svakom pripovjedaču – a to znači i autoru kao producentu i teoretičaru, kao reproducentu priče – obvezu osluškivanja glasa „s one strane“ mogućnosti pripovjednog prikaza. (Biti, 2005:13,14)

Ono što je specifikum odnosa između traume i izgovorenog, odnosno napisanog, ali i prećutanog, jeste da, trauma predstavlja nešto više, nešto što nam se obraća iz nutrine sakrivenog i potisnutog. A foldirano je mnogo toga u sjećanju, koje je opet traumatično iskustvo za onog koji se prisjeća, koji kazuje i otvara se, ali i za onog koji čitajući nastoji osjetiti ili pak zamisliti težinu traume. Kako tvrdi Caruth, trauma „je uvijek priča o rani koja zapomaže, koja nam se obraća u pokušaju da nam saopći jednu realnost ili istinu koja drugačije nije dostupna. Ova istina, u svom odloženom objavljivanju i zakašnjelom obraćanju, ne može biti povezana samo sa onim što je poznato, već i sa onim što ostaje nepoznato u našim sopstvenim postupcima i našem jeziku.“ (Caruth, 1996:4).

U umjetničkom izražavanju, preko kulture pamćenja i rekonstrukcijom kroz pripovijesti, dolazimo do reprezentacija istine i učinkovitih mehanizama za kazivanje istine, koji omogućuju utvrđivanju činjenica i o ulozi i perspektivi žrtava sa traumom. Ovu tvrdnju potkrijepiti ćemo fragmentima iz pripovijesti Dževe Avdić:

Plamen naše kuće u Zelenom Jadru je prvi ogrijavao nebo početkom 1992. godine. Bile su to prve zapaljene kuće na općini Srebrenica. Počeo je rat. Postali smo izbjeglice u rodnom gradu... Nakon nekoliko mjeseci vratili smo se iz maminog rodnog mjesta u Jadar i zatekli zgarište. Zidine. Kakve su i danas. Još mi u ušima odzvanja krik majke dok je gazila pepeo po izgorjeloj kući!!!... Jedanaestog jula po dolasku u logor Potočara smjestili smo se pored fabrike. Bili smo preplašeni. Masa izbežumljenih žena, djece i staraca sve više je, poput nabujale rijeke, punila Potočare. Dvije noći smo proveli u logoru. U takozvanoj zaštićenoj zoni UN-a. Tu noć je mama budna i preplašena bdjela nad nama, a krikovi su ispunjavali duboku i bolnu noć, a time postajali još jeziviji. Muškarce i djecu su izvodili iz fabrike i više ih nisu vraćali. (Avdić, 2016: 37, 38, 56)

Jedan od bitnih mehanizama za interpretaciju istine je svakako i proces anatomiziranja sjećanja ili, kako to tvrdi Assmann:

Pretresati problem sjećanja u diskursu urodilo je uobličavanjem teorijske misli o prošlosti, re/prezentirane kroz ideologije, kulturu sjećanja, figure sjećanja. Pamćenje

održava i živi u komunikaciji te bi u slučaju njezina prestanka ili eventualne promjene relacijskih okvira komunicirane stvarnosti nastupio zaborav. (Assmann, 2006: 52-53)

Njegova teorija posebno nam je interesantna i zato što dodatno naglašava još jednu stavku kolektivnog pamćenja, a radi se o mogućnosti rekonstrukcije. Na zaključak o nužnoj rekonstrukciji potaknula ga je misao da se ni u kakvom pamćenju ne odražava prošlost kao takva, nego od nje ostaje samo ono što društvo može rekonstruirati u svakoj epohi, sa svojim odgovarajućim relacijskim okvirom. (Isto: 56) Raznovrsnost vlastitog sjećanja govori o samorefleksiji i sposobnosti nadilaženja osobne i kolektivne ograničenosti; to su načini, odnosno uvjerenja, kako kaže Jasmin Hodžić, da sve što piše u *Telegramima za Angela Palmerasa* bude neuporedivo ljepša slika onoga što je doista bilo. Govorimo o širokim plohama dešavanja unutar kojih se pojedinačne sudbine posmatraju kao manje važne, iako se te sudbine bez širokog pristupa ne mogu razumjeti, jer istina je u detaljima, upravo u pojedinačnim sudbinama žrtava neovisno o tom širokom kontekstu čak i onda kada je kontekst te sudbine uzrokovao.

Tacitus voto - tihi protest

Poetiku svjedočenja Dževe Avdić i Jasmina Hodžića odlikuju različiti uglovi gledanja i širok splet tema, kodovi i postupci koji potvrđuju mogućnosti saobraženja sjećanja/pamćenja i književnog stvaralaštva. Pojam pamćenja/sjećanja pri tom treba uklopiti u širi kontekst identitetskih politika, npr. Hobsbawmovo „izmišljanje tradicije“ koje naglašava konstruiranost povijesnih „kontinuiteta“. U fokusu su načini oblikovanja onih kulturnih pamćenja, „mjestasjećanja“, koja se zbog svoje „iščašene“, „dislokacijske“ prirode opiru jednostavnoj, linearnoj, uvjetno govoreći lakoj narativizaciji, onih sjećanja koja pojedincu otežavaju svijest o koherentnosti vlastitoga identiteta kao što su: „mutna“ sjećanja na djetinjstvo, sjećanja u emigraciji, ratnim uvjetima, logoru itd. Iako su sjećanja transponirana među korice intimističkih ispovijesti ova dva autora veoma traumatična i bolna, zahvaljujući upravo tim sjećanjima otkrivamo neke bazične strukture savremenog bosanskohercegovačkog kulturnomemorijskog koda.

U gradu J nalazi se muzej koji nosi naziv "Bitka za ranjenike" i otvoren je povodom sjećanja na spašavanje ranjenika u Drugom svjetskom ratu. Bitka za ranjenike bila je bitka za spas 4000 ranjenika koja se vodila protiv udruženih njemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih snaga u februaru i martu 1943. godine. Pedeset godina kasnije imali smo slične neprijatelje, bili smo ponovo ranjeni i ponovo vodili bitku za život. (Hodžić, 2017: 60)

Pripovijesti svjedoka nam govore o zastrašujućim uvjetima u sabirnim logorima, o kampanjama etničkog čišćenja, mučenjima, silovanjima i seksualnom ropstvu, o masovnim pogubljenjima, oduzimanju privatnog vlasništva, otimanju vrijednih religijskih predmeta, pustošenju i pljački. Najvažnije, govore nam o ljudskim patnjama. Važno je da nam svjedoci to sve ispričaju i da ih mi slušamo. Opseg počinjenih zločina je toliko velik, okrutnost tako bolno groteskna da je nemoguće razumjeti i zaliječiti sve nastale rane samo putem sudova za ratne zločine. Stoga je važno progovarati, riječju, bilo usmenim ili pisanim formama.

Jezivi krikovi silovanih žena, majki kojima uzimaju rođenu i nerođenu djecu, izgubljeni i tužni pogledi, tijela strahom obavijena, ispunjavala su potočarsku poljanu tih stravičnih julskih dana i noći. Kao da im je duša bila na vatri, srca iščupana, oči iskopane! Nakon

toga su im ostale maglovite slike prošlosti, bol jednako svjež, neproživljeni životi, duboko urezani trenuci rastanka od najmilijih. Ostalo je sjećanje na krvavi juli na Drini! (Avdić, 2016: 56)

Ako im se posreći da prođu strahote logora, deportovanja, progona, putovanja, dani i noćima hodajući s ostalim izbjeglicama po kiši, suncu i vjetru... njihove muke ne prestaju. Nepostojanje onoga što poznaju kao svoj dom, strah od razdvojenosti od obitelji, te šok kulturoloških razlika, samo su neki od aspekata traume kroz koje ova djeca prolaze. Mnoga djeca koja su se udomila u zajednice koje su pripremile smještaj za izbjeglice nemaju dobra iskustva. Ona prolaze kroz kulturološke srazove: kako se prilagoditi u novoj školi, drugom načinu života, drugačijoj djeci/domaćinima? Stanje obeskućenosti, graničnosti, izmještenosti, koju Homi Baba imenuje sintagmom „ljudi bez adrese“, u cijelosti odgovara događajima stanju traume prisilne dislociranosti. Posebno duboke tragove na sjećanje ta trauma ostavlja u identitetu mlade djevojke. Gradska sredina vidno obojena društvenim, socijalnim i ekonomskim raslojenostima prouzročila je osjećaj nepripadnosti, onu stigmiju koju smo spomenuli u prvom dijelu ovog rada, a osjećaj neprihvaćenosti slikovito je transponiran u narativ:

Tiho, ali primjetno skoro su se svi smijali. Sjedila sam sama u klupi. Niko nije želio sa mnom. Boljelo je i sad boli. Nastavnica je prozivala sve redom, kada je došla do mene svi su se smijali. Samo sam oborila glavu i sjela. Željela sam da nestanem. Svi su buljili u mene gurajući se i podrugujući... Osjećala sam se odbačenom. Svaki novi dan bio je težak od prethodnog. (Avdić, 2016: 78-79)

Priča o traumi, kao priča odgođenog doživljaja, nije samo referiranje onoga što se zbilo, to je zapravo priča o trajnom utjecaju na život, o nečemu što je dijelom sopstva i naratora i sveukupnog kolektiva koji je bio izložen nasilnim zločinu. Priče iz ratnog djetinjstva Dževe Avdić i Jasmina Hodžića mogle bi se u tom smislu posmatrati kao vrsta duplih naracija unutar kojih repeticija traume oblikuje život preživjelog.

Uvijek me je nervirala riječ izbjeglica. Tako je bila izlizana i potrošena da sam je se snebivao. A imao sam i posebne dodatne razloge. Ja nisam nikakav izbjeglica. Ja ni od koga nisam bježao. Ja sam prognanik. Mene su, da izvinete, proćerali, tj. protjerali ili prognali, moji bolesni progonitelji. (Hodžić, 2017: 73, 74)

Sjećanja nisu isto što je i historija. Postoje znatne razlike, jer sjećanja su bolna, živa, osjetljiva, a historija je zakopana u prošlost i kao takva ne podliježe oživljavanju. U ovim ratnim pripovijestima oslobođeno je traumatično iskustvo onih koji su preživjeli genocid. Ovo nije narativ osвете, ta želja je ovdje izuzeta, jednostavno ne postoji. Postoji samo snažna potreba da se ne zaboravi, da se svjedoči, da se probudi duh kulture sjećanja. Da li je poželjno za kolektiv, za naciju, svođenje iskustava iz prošlosti na osobna sjećanja? Odgovor je afirmativan! Ona pripovijedaju jednu univerzalnu, omniprezentnu priču o traumatizaciji, ratu, izbjeglištvu... trenutku *lieu de mémoire*. Ono što treba dalje razrađivati jeste odnos teksta ne samo sa prošlošću nego i sa književnim okvirmima u kojima funkcionišu. Sadržaji koji promoviraju kulturu sjećanja mogu biti polazna tačka za mnogo širi, uporedni i interdisciplinarni projekat. U sjećanju je uspomena sakralizirana, dok povijest istu profanira, protjeruje u prozaično.

Sjećanje i povijest nisu sinonimi, dapače, u mnogome su suprotstavljeni. Sjećanje je život, uvijek ga prenose živi ljudi i stoga je u trajnoj evoluciji, otvoreno dijalektici uspomene i zaborava, nesvjesno neprekidnih iskrivljenja, osjetljivo na sva prisvajanja i manipulacije, podložno dugim mirovanjima i naglim oživljavanjima. Povijest je s druge strane uvijek

problematična i nepotpuna rekonstrukcija onog što je prošlo. Sjećanje je uvijek aktualan fenomen koji uvezuje proživljeno u vječnu sadašnjost; povijest je prikaz prošlosti. (Nora, 2007:137-138)

Zaključak

U bosanskohercegovačkoj književnosti još uvijek ni iz daleka nije iscrpljena tema ratnih sjećanja. Naša se književnost uglavnom bavila ratom u potrazi za postragičkom etikom i novom poetikom. Ratne pripovijesti Jasmina Hodžića i Dževe Avdić možemo foldirati u poetiku svjedočenja, ili u posebnu vrstu memoara čiji se sadržaj pozicionira između spoljašnjeg i unutrašnjeg svijeta razotkrivajući psihološko stanje pripovijednog subjekta. Svjedočenja Dževe Avdić i Jasmina Hodžića pripadaju progovaraju o ratu, o prisilnim migracijama, getoizaciji, viktimizaciji, o ratnim traumama, ali ne pripadaju nikakvoj vrsti militantnog diskursa.

Osobe koje su preživjele rat obilježene su traumom, a kada je veća grupa ljudi prošla kroz slična iskustva, govorimo o društvenoj traumi. Činjenica je da više od dva desetljeća nakon rata četiri miliona građana Bosne i Hercegovine mogu kazati da žive u stanju socijalne traume. Bez obzira na intenzitet patnje koju su oni ili njihovi bližnji doživjeli u ratu, bez obzira na to jesu li bili žrtve ili počinitelji, svjedoci, sudionici ili posmatrači iz izbjeglištva - društvena trauma ostaje neizliječena sve dok se bude izbjegavalo govoriti o preživljenom. Zaborav i sjećanje djeluju kao mehanizmi fundiranja kulture, a aserviranje te kulture u materijalnu formu, najčešće tekst, odnosno knjigu, strategija je njezina preživljavanja.

Ukoliko se želi razviti kultura sjećanja koja zagovara toleranciju, pomirenje i prevladavanje dubokih trauma podijeljenih društava, u kojoj se neće površno refraktirati društvene mijene ili potresi, neophodno je afirmisati slobodu, ravnopravnost i solidarnost. Bit cijelog problema krije se u pogrešnom odnosu prema prošlosti i u neosviješćenju mladih naraštaja. Iz svega ovoga možemo zaključiti da je neophodno prihvatiti stvarnost društva u kome živimo, prihvatiti raznolikosti koje su stoljećima prisutne na našim prostorima. Potencijali kojima u tom pogledu raspolaže književnost, uprkos globalnim kulturalno-tehnološkim promjenama, nipošto nisu za potejenjivanje.

Izvori

1. Avdić, Dževa (2016), *Moj osmjeh je moja osveta*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava,
2. Hodžić, Jasmin (2017), *Telegrami za Angela Palamerasa*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava,

Literatura

1. Biti, Vladimir (2005), *Doba svjedočenja: Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Zagreb: Matica hrvatska,
2. Buse, P. (2002). Trauma and Testimony in Blasted – Kane with Felman. In Drama + Theory: Critical Approaches to Modern British Drama. Manchester & New York: Manchester University Press, 172–190.
3. Eric Hobsbawm: *Izmišljanje tradicije. u: Kultura pamćenja i historija*. Zagreb (priredile M. Brkljačić i S. Prlenda) 2006., 139.

4. Jan Assmann: *Kultura sjećanja*. U: *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb (priredile M. Brkljačić i S. Prlenda), 2006., 52-53.
5. Assmann, Jan (1997). *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
6. Mahmutćehajić, Rusmir (2015.), *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*, Beograd: Clio
7. MacIntyre, Alasdair C. (2007). *After Virtue: A Study in Moral Theory*, Third edition. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press
9. Nora P. [1984–92] (1996–8) *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, ed. L. D. Kritzman, trans. A. Goldhammer. 3 vols. New York: Columbia University Press
10. Nora Pierre, (1997) *Između sjećanja i povjesti* (prevele s francuskog: Milena Ostojić, Ana Irena Hudl)
11. Oraić-Tolić D. (1996), *Paradigme 20. stoljeća, avangarda i postmoderna*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti
12. Freud, Sigmund 1915/1986. Nesvjesno. U *Budućnost jedne iluzije*. Naprijed, Zagreb
13. Freud, Sigmund 1920/1986. S onu stranu načela ugođe. U *Budućnost jedne iluzije*. Naprijed, Zagreb
- Freud, Sigmund 1915/1975. *Das Unbewusste*. U *Studienausgabe*. Band III, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main
14. Freud, Sigmund 1920/1975. *Jenseits des Lustprinzips*. U *Studienausgabe*. Band III, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main
15. Freud, Sigmund 1927/1975. *Fetischismus*. U *Studienausgabe*. Band III, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main
16. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Tuzla: Lijepa riječ, Bosanska riječ, BZK Preporod: Biblioteka Paradigma

Internet izvori

1. <https://www.youtube.com/watch?v=l8CxFURRDw4> (dostupno, 29.3.2018.)
2. https://www.unicef.org/bih/ba/Konvencija_o_pravima_djeteta.pdf (dostupno, 29.3.2018.)

NARRATIVES OF MEMORIES: AUTHENTICATION OF TRAUMA THROUGH THE EXPERIENCE OF WAR

Abstract

Trauma derived from genocide in stories of war childhood Jasmina Hodžić Telegrams for Angela Palmeras and Džeho Avdić My smile is my revenge on the subject of research into this work. The focus is on the experiences of children during the war in Bosnia and Herzegovina in the period 1991-1995. year shown in the narratives of the direct participants through their testimonies. The paper questions how the literature that depicts the experiences of refugee children places itself within the discourse on cultural trauma. The last war on the territory of the former Yugoslavia merged different war experiences into one: the trauma experience. The aggressor targeted the victims: children, women, men. Children who survived the camps before

they came to the "free" territory had a shocking and confusing experience. Although war has produced a large number of narratives, however, there are few who document patrons and deportations of expelled families. The emigration rate indicates the depth of cultural trauma, and the work follows its manifestations in the analyzed literary texts. The paper suggests that the manner of presentation recorded in the analyzed texts points to the possibility of literature to transcend the national boundaries and to interact cultures in the foreground.

Key words: trauma, camp, memory culture, testimony, persecution, figures of memory, identity.